

В.В. Приймаченко

МОЖЛИВІ ПРИЧИНИ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ЛИСТА ПСЕВДО-АРИСТЕЯ

Мета цієї роботи – дати всебічний аналіз так званому «Листу Аристея до Філократа», єдиній пам'ятці елліністичної епохи, в якій висвітлена найдавніша версія історії походження Септуагінти, першого перекладу сакрального тексту юдеїв давньогрецькою мовою (і взагалі першого перекладу в часи античності сакрального тексту з однієї мови іншою) [Аверинцев 1971]. За жанром твір пс.-Аристея не лист, а διήγησις (гр. – оповідання, див. §1 *Листа Аристея*) [Murray 1967, 337], але для зручності в нашій статті залишимо назву *Лист Аристея*.

Питання про фальшування цього твору розглядалося багатьма вченими, було запропоновано безліч гіпотез, проте до кінця це питання не вирішене і залишається ще чимало темних плям, у тому числі і питання авторства, адресата і відповідно причин цієї фальсифікації. Слушна думка висловлена істориком М. Блоком (M. Bloch) із приводу фальсифікацій історичних джерел: «...недостатньо лише констатувати обман, потрібно ще розкрити його мотиви. Хоча б для того, щоб краще його викрити. Поки існує сумнів стосовно його причини, в ньому є дещо, що чинить спротив аналізу, дещо лише наполовину доведене. Крім того, пряма неправда як така – теж є свого роду свідчення... Наївно без кінця перераховувати різноманітні причини, що спонукали брехати. Але історикам, природно схильним надміру інтелектуалізувати людину, корисно пам'ятати, що далеко не всі аргументи слушні. Трапляється так, що обман (зазвичай його супроводжує комплекс марнославства і потайливості) стає, за висловом Андре Жида, якимось “безпричинним актом”» [Блок 1986, 54]. Однак у нашому випадку причина фальсифікації хоч і не просто, але простежується, і в цій роботі проведено аналіз можливих причин фальсифікації унікальної пам'ятки елліністичного юдаїзму.

Першими європейськими вченими, які висловили свої сумніви щодо *Листа Ари-*

тея були Людвіг Вівес (1578), Скалігер Жозеф Жюст (1609) (у своїх примітках до хронології Євсевія Кесарійського), Р. Сімон (1678), а детальний критичний розгляд листа був зроблений англійцем Hody Humphrey (Contra Historiam Aristeeae de LXX interpretibus Dissertatio 1685), потім голландцем Антоном ван Далем [Елеонский 1875, 19; Dorival, Harl, Munich 1994, 68]. А. Вассерштайн розглядав *Лист Аристея* як один із варіантів легенди про походження Септуагінти [Wasserstein A., Wasserstein D. J. 2006, 19–26].

Переказ Листа пс.-Аристея також зберігся у Й. Флавія (Іудейські Давності книга 12:2) в дуже скороченому вигляді, до того ж у Й. Флавія з'являються подробиці, котрих немає в *Листі Аристея* (так, бенкет продовжувався 12, а не 7 днів (Іуд. Давн. 12:2, 12)). Легенда, описана в *Листі псевдо-Аристея*, перейшла з часом в ранньохристиянську традицію (Климент Александрийський. Стромати, I, 22; псевдо-Юстин. Умовляння до еллінів, 13; Іриней. Проти єресей, III, 21). У дуже видозміненому вигляді вона збереглася навіть у Єрусалимському Талмуді, Мегілла 1:9 [В] «Рабі Сімеон бен Гамаліель говорить: «Навіть священні сувої, вони дозволили, щоб вони були написані грецькою мовою» [В] Рабі Елеазар і Рабі Йоханан, один із них сказав: «Тому що вони говорили на сімдесяти мовах». «[II:1 A] Так учили: Раббан Гамаліель говорить: “Навіть у випадку із Святим Письмом, вони дозволили, щоб воно було написане грецькою мовою”. Вони дослідити і знайшли, що Тора може бути правильно перекладена винятково грецькою».

У тому ж розділі трактату Мегіла, Єрусалимського Талмуду йдеться про значно пізніший від Септуагінти переклад Акіли (II ст. н. е.), і його теж схвалюють юдейські мудреці (Єрус. Мегіла: (1:9 [II:2 A] Рабі Єремія від імені Рабі Хії бар Ба: «Акіла прозеліт переклав Тору при Р. Еліезері і Р. Йошуа, і вони схвалили його»).

Французький дослідник Доріваль свого часу розкритикував оригінальну гіпотезу

Кляйна (A. F. J. Klijn) і С. Желіко (S. Jellicoe), які запропонували по-новому глянути на *Лист пс.-Арістея*, беручи до уваги історію про священика Онію IV в Леонтополісі, який нібито переклав по-новому Тору грецькою мовою. Тому автор *Листа Арістея* ставив перед собою дві мети: по-перше, захистити Септуагінту з Александрії проти опозиційного перекладу з Леонтополіса; по-друге відстояти вірність єврейської громади Александрії стосовно храму Єрусалима. Ця подвійна мета була б повністю здійснена, але ж не існує ніякого перекладу-суперника. Ця гіпотеза, на думку Дорівалія, більше спекулятивна, аніж переконлива. Так, як це визнає сам S. Jellicoe, ця гіпотеза не може бути доведеною, тому що не залишилося ніякої версії, *леонтополітани*. До того ж у *Листі Арістея* не має ніяких натяків на Онію IV і Леонтополіс. Крім того, таке пояснення спотворює дані історії: з цих міркувань виходить так, нібито храм Онії IV повинен був бути новим релігійним центром юдаїзму; насправді це був простий вітвар, зведений на обмежений термін. Храм Онії IV не був монументальною копією храму Єрусалима; наприклад, замість підсвічника там була тільки золота лампа (Й. Флавій Іуд. війна 7:10,3; Іуд. Давн. 13:3,1–3). Крім того, на відміну від самаритян із Сихема, священики Леонтополіса ніколи не були розкольниками. Нарешті, у нас немає свідчень про те, що священики *оніади* використовували грецьку мову [Dorival, Harl, Munich 1994, 78–79].

Лист псевдо-Арістея – це комплексна писемна пам'ятка, комплексна в тому плані, що цей твір (а точніше, автор цього трактату) зазнав впливів багатьох джерел, це аргументовано довели впливові вчені: В.Ф. Іваницький, Е. Бікерман, П.М. Фрезер, Мюррей О. та ін. Мюррей згадує найголовніші джерела для *Листа Арістея*: Тора, історичний трактат Арістея «περι Ιουδαίων» і пс.-Гекатея Абдерського «περι Ιουδαίων» (опис Єрусалима пс.-Арістей, напевно, взяв у пс.-Гекатея Абдерського [Murray 1967, 343]), але Мюррей чомусь не згадав творів елліністичних філософів, відомих під схожими назвами, як-от «περι βασιλείας», адже таких творів повинно було бути чимало у II ст. до н.е., водночас варто врахувати той факт, що до нашого часу ці твори дійшли лише в пізніх переказах неопіфагорейських філософів II–III ст. н.е., таких як псевдо-Архіт, Діотоген, Сфе-

нід, Екфант [Murray 1975; Mendels 1979, 128]. Крім того П.М. Фрезер ставить під сумнів існування творів на кшталт «περι βασιλείας» у III–II ст. до н.е. в Александрії. На думку П.М. Фрезера, трактати «про царювання» не створювалися при александрійському дворі взагалі, перший такий твір написаний філософом Теофрастом при македонському дворі, при александрійському ж дворі на той час актуальним було питання впливу релігії на ефективність царювання, а не філософія [Fraser 1972, 485].

У. Тарн припускає, що, можливо, існував варіант юдейського твору «Питання царя Філадельфа» (гіпотетичну можливість існування такого твору автор обґрунтовано довів у своїй праці [Tarn 1951, 414–436]), але слід зауважити, що навіть слідів існування такого твору ми не знаємо. Проте вірогідною виглядає гіпотеза О. Мюррея про використання пс.-Арістеєм для написання свого *Листа* апокрифа книги Ездри 3:1–4:40 (входить до канону Септуагінти, створений, імовірно, після 165 р. до н.е.), в якому описаний диспут трьох охоронців царя, можливо, цей твір пс.-Арістей використав як модель для побудови власної бесіди 72 мудреців із царем. З другого боку, Д. Менделз (D. Mendels) висунув гіпотезу про використання пс.-Арістеєм для другої частини свого твору (сім бенкетів у палаці Філадельфа) одного з рукописів Мертвого моря, так званого «Храмового сувою». На думку Д. Менделза, ідею роздумів про ідеальне царство пс.-Арістей (як юдей), вірогідно, міг запозичити з цього твору, а не з праць елліністичних філософів. У цілому така гіпотеза має рацію, але текст «Храмового сувою» не містить жодної паралелі з *Листом до Філократа*, крім того, в час написання цього твору александрійський юдаїзм вже пройшов достатню адаптацію до грецьких суспільно-політичних і навіть релігійних ідей (§16 *Листа Арістея*, де майже проведена паралель між Богом юдів і Зевсом). Важливу ідею про клопотання Деметрія Фалерського навколо перекладу Закону для царя Філадельфа пс.-Арістей, без сумніву, запозичив у Арістобула Панеадського (поч. II ст. до н.е.) і збільшив невеличкий текст до розмірів цілої історії. Щодо припущення про використання Арістобулом Панеадським твору пс.-Арістей (так стверджує Фрезер) [Fraser 1972, 694], то це малоімовірно, тому що тоді б пс.-

Арістей мав би жити набагато раніше від Арістобула.

Досліджуючи питання про намір створення *Листа Арістея*, Фрезер, посилаючись на Мюррея (O. Murray), висунув такі припущення: 1) рекомендувати Септуагінту і 2) юдаїзм в цілому еллінам, але зміст *Листа* і бесіди в цьому творі відрізняються, і, на думку Фрезера, навряд чи він був цікавим для сучасних йому язичників [Fraser 1972, 1000]. Водночас П.М. Фрезер (P.M. Fraser) звернув увагу на те, що теми, які порушують юдейські старійшини під час бенкету, навряд чи могли зацікавити тогочасного елліна. Ця думка особливо слушна з огляду на безліч питань, порушених під час бенкету, більшість із них стосуються царя і способів управління царством, тому впливає просте припущення: кому, як не царю (або спадкоємцю царя), міг бути адресований *Лист псевдо-Арістея*, перенасичений порадами про справедливе царювання, адже саме через поради щодо бездоганного царювання проводиться лінія на переконання читача в істинності юдаїзму. Сам предмет питань-відповідей (про ідеального царя) повинен був, на думку автора *Листа*, зацікавити читача з династії Птолемеїв, адже цей другий твір після вступного „*Λερί Ιουδαίων*” повинен був показати царю, як саме бачить юдаїзм систему ідеального державного управління.

П.М. Фрезер також помітив цікаву особливість *Листа*: автор його, хоча й жив у II столітті, досить точно описав атмосферу, в якій жила інтелігенція у III столітті при дворі Птолемея Філадельфа, для порівняння він наводить історію, викладену Діогеном Лаєртським, про придворного філософа Сфера при дворі Філопатора; останній так само засипав питаннями філософа, як і Філадельф (у *Листі псевдо-Арістея*) сімдесят двома запитаннями юдейських старійшин [Fraser 1972, 310]. Можливо, псевдо-Арістей користувався тим самим джерелом, яке пізніше використав Діоген Лаєртський у своїх оповідях про філософів. Та не виключено, що псевдо-Арістей добре знав придворні звичаї і їхню давність, просто зобразив життя придворних інтелектуалів своєї доби, не сумніваючись при цьому, що тепер його твір читачі сприймуть як автентичний. До речі, на думку П.М. Фрезера, всі царі македонської династії від першого до останнього Птолемея

були тою чи іншою мірою освічені, з відповідним культурним багажем [Fraser 1972, 311], тому не дивно, що при дворі Птолемеїв могли відбуватися інтелектуальні бесіди (на кшталт питання царя – відповіді філософа).

Що ж до самого факту перекладу для Александрійської бібліотеки, то він теж не викликає заперечень у П.М. Фрезера, так, Манефон у III ст. до н.е. переклав історію з давньоєгипетської мови грецькою, Ератосфен дещо пізніше перекладав хронологічні таблиці з Єгипетських записів (так званий список єгипетських царів псевдо-Ератосфена I ст. до н.е.), Герміпп, учень Каллімаха, написав коментар до Зороастра, останній коментар, без сумніву, був написаний по перекладу з перської мови. Римські твори також були представлені ще до закінчення Птолемеївського періоду (збереглися у хроніці Георгія Сінкела, одного з останніх візантійських істориків) [Fraser 1972, 330].

Варто звернути увагу і на саму бібліотеку, для якої нібито був зроблений переклад Старого Заповіту. Поет Герод у своєму переліку чудес в Александрії в III ст. до н.е. не згадує Бібліотеку, і найбільш ранньою згадкою про неї є *Лист псевдо-Арістея* [Fraser 1972, 320]. Свого часу І.Д. Рожанський висловив думку, що бібліотека в Александрії була одна (а не дві, як, наприклад, вважають деякі вчені, зокрема А. Кравчук та ін.), вона поділялася на внутрішню (не для всіх) – в ній у час її розквіту було приблизно 400 тис. сувоїв – і зовнішню, при храмі Серапейон, зі 100 тис. сувоїв, все це разом містилося в корпусі Мусейон – це портик для 9 муз із екседрою (крита галерея при храмі з лавками, де можна посидіти). Доклав руку до створення бібліотеки і Деметрій Фалерський, котрий дав цю пораду Птолемею Сотеру приблизно 285 р. до н.е. У цей рік Сотер зібрався покинути престол, і Деметрій радив передати владу його сину Птолемею Керавну, але престол посів інший син – Філадельф, а Сотер помер 282 р. Унаслідок цих подій Деметрій був висланий з Александрії на південь [Зелінський 2010], де він помер у 280 р. [Рожанський 1988, 125], тому не міг брати участі у створенні давньогрецького перекладу Біблії (Діоген Лаєртський у книзі «Життя відомих філософів» (V, 78), пише що Деметрій написав трактат у 5 книгах про законодавство Афін і взагалі як

вірний послідовник Арістотеля і Теофраста, а останній цікавився законодавством варварів, також міг виявляти зацікавленість у законодавстві інших народів, тому дехто з дослідників вважає цілком правдоподібним зображення Деметрія також зацікавленим у законах юдеїв [Dorival, Harl, Munnich 1994, 57]). Щодо такого припущення, думаю, псевдо-Арістей як високоосвічений для свого часу [Murray 1967] фальсифікатор цей факт теж враховував, адже *Лист Арістея* розрахований у першу чергу на освічених читачів-греків, а в культурному просторі ойкумени ім'я Деметрія Фалерського асоціювалося не тільки з політичною діяльністю, а і з його правничими студіями, до того ж його участь у заснуванні Александрійської бібліотеки була відома, тому не повинно було виникнути сумнівів щодо його поради Птолемею Філадельфу замовити переклад Тори для неї. Той самий вчений Доріваль вказує на той факт, що у нас немає ніяких свідчень про зберігання Тори в Александрійській бібліотеці, крім того, німецький дослідник Септуагінти Зехарія Франкель ще в XIX столітті звернув увагу на те, що в Септуагінті багато єврейських виразів, які Птолемею не міг би зрозуміти без пояснень, тому навряд чи цей переклад міг бути зроблений на його прохання [Елеонский 1875, 34].

Щодо питання імені «Арістей» у заголовку цього твору, згідно з дослідженнями Дж. Стамбауфа (J.E. Stambaugh), така історична особа, як Арістей, реально існувала, він був придворним чиновником у часи правління Філадельфа (після 272 р. до н.е.) і цікавився релігійними питаннями щодо запровадження культу Серапіса, тому, вважає автор, Арістей міг бути залученим до комісії з перекладу Тори грецькою мовою, власне, ця його діяльність запам'яталася, і тому він став головним героєм зазначеного трактату; псевдо-Арістей, на думку Стамбауфа, таким чином «розширив „ауру” автентичності свого оповідання» [Stambaugh 1967, 72]. Але більшість вчених відкинули цю гіпотезу через недостатність доказів. На мою думку, вирішення цього питання слід шукати в іншій площині: Александр Полігістор цитує твір Арістея «*περὶ Ἰουδαίων*», імовірно, це та сама праця, про яку згадується у преамбулі *Листа Арістея*. У «*περὶ Ἰουδαίων*» Арістей цитує книгу Іова із Септуагінти. За логічним висновком Мюрея, цей твір Арістея пізніший від пе-

рекладу Іова, але раніший від твору Александра Полігістора (~50-ті рр. до н.е.) [Murray 1967, 340]. Більшість вчених (такі, як Вассерштейн, Вахольдер та ін.) відрізняють Арістея від псевдо-Арістея, тому варто зупинитись на цьому аспекті детальніше. Пс.-Арістей, на мою думку, написав (або скомпонував) свій твір, напевно, після смерті реального історика Арістея, автора праці «Про юдеїв». Пс.-Арістей, по суті, присвоїв собі ім'я реального історика, спираючись на авторитет раніше написаної праці реального Арістея (написаної приблизно в середині II ст. до н.е.). Пс.-Арістей згадує цей твір у преамбулі *Листа* (так, нібито це його праця «Про юдеїв»), тому невідомий нам автор зміг впевнено зображувати Арістея як автора й учасника подій, пов'язаних із підготовкою і перекладом книг Закону грецькою мовою. Ім'я справжнього Арістея було обране фальсифікатором ще й тому, що цей автор використовував у своїх працях Септуагінту (судити так можемо, на жаль, лише з одного фрагмента, збереженого в Александра Полігістора, в ньому Арістей наводить велику цитату з книги Іова) як основне письмове джерело у своїй історії про юдеїв, і, природно, після прочитання твору Арістея «Про юдеїв» псевдо-Арістей створює свою підробку, написану для пояснення походження цього перекладу (Септуагінти) священних книг юдеїв.

Російський дослідник античності Ф.Ф. Зелінський вважав, що звичай, описаний в §182 *Листа Арістея*, вказує на приблизну дату написання твору («в §182 говориться о введенном Птолемеєм Филаделфом придворном обычае, "который соблюдается, как тебе известно, и поныне"; под этим "поныне" может, очевидно, подразумеваться лишь эпоха самостоятельности Египта при Птолемеях»). Таким чином, приблизною датою *Листа*, на його думку, буде епоха останніх Птолемеїв, тобто перша половина I ст. до н.е. [Зелинский 1905, 112]. Інший дослідник Е.Дж. Бікерман (E.J. Bickerman) датує написання *Листа* 164–130 рр. до н.е. за формулою звертання до царя Філадельфа священника Елеазара, яку використав пс.-Арістей, – насправді він використав формулу звертання сучасної йому епохи [Bickerman 1930, 289], хоча інші вчені – У. Тарн, П. Кале і Е. Бікерман – вважають, що датувати написання *Листа* до 127 р. тільки тому, що тоді Ідумея була приєднана до Іудеї, немає підстав, оскільки

опис Палестини пс.-Арістей бере зі Старого Заповіту, а не із сучасних йому реалій, відповідно датувати його можна не пізніше 100 р. до н.е. [Bickerman 1930, 291]. Водночас Тарн вважає, що частина тексту, напевно, належить до III ст. до н.е., а саме питання царя Філадельфа до юдейських мудреців (приблизно третина всього трактату), цей текст пс.-Арістей потім просто приєднав до своєї історії [Tarn 1951, 425; Kahle 1960, 212]. Крім того, на мою думку, важливою вказівкою на дату написання трактату може бути §98, де священник Елезар зображений у царській діадемі, а таке поєднання в хасмонейській династії ми знаємо лише з 104 р. до н.е., за царя Арістовула, який поєднав у своїй особі світську і духовну владу.

Додаткове пояснення щодо появи Деметрія Фалерського в *Листі Арістея* дав У. Тарн. Він помітив яскраву паралель у трактаті «Питання Мілінди» (тобто Менандра, грецького царя у Греко-індійському царстві ~175–150 рр. до н.е. (Е. Бікерман у своїй „Хронології...” зауважує, що для цього регіону всі дати дуже приблизні і дуже гіпотетичні, і датує правління Менандра 155–130 рр. до н.е. [Бікерман 1976, 202])). У цьому творі цар Менандр ставить питання індійському філософу Нагасені. Текст бесіди написаний буддистами, мовою палі, під назвою «Міліндапанха». Серед учасників цієї бесіди були Деметрій і Антіох (у буддійському тексті мовою палі відповідно Девамантія і Анантакая). Ці «Питання...» Менандра були опубліковані одразу ж після його смерті. Пс.-Арістей, напевно, скористався цим джерелом (у перекладі грецькою мовою) і таким чином ідентифікував цього Деметрія з Деметрієм Фалерським, котрий насправді, очевидно, вже помер, коли Птолемей Філадельф прийшов до влади [Tarn 1951, 434; Kahle 1960, 210].

Розглядаючи *Лист псевдо-Арістея* через призму питання, кому він міг бути адресований, поступово можна зрозуміти причину (або причини) фальсифікації. Так, П.М. Фрезер чітко довів, що автор цього *Листа*, без сумніву, юдей, котрий обіймає посаду придворного чиновника високого рангу (він знає всі звичаї двору, розпорядок прийому іноземних послів, порядок щоденних записів секретарями справ царя), словом, людина має дуже близький стосунок до всіх справ, котрі відбуваються при дворі. І ніхто інший, окрім Філометора

з династії Птолемеїв, не був би вірогіднішим, щоб так підвищити юдея [Fraser 1972, 699]. За словами Фрезера, таку посаду юдей міг посісти винятково за часів правління Птолемея Філометора (180–145 рр. до н.е.), відомого своїм прихильним ставленням до юдеїв (згадати хоча б зустрічі Філометора з Іонафаном Маккавеєм I Макк. X:57–60; I Макк. XI:5–6). У зв'язку з цим хотілося б звернути увагу на одну особливість цього документа, а саме: *Лист Арістея* переповнений компліментами, дифірамами на адресу достопамятного Птолемея Філадельфа, причиною перекладу книг Закону, першої частини Септуагінти, вказано бажання любомудрого Філадельфа поповнити власну бібліотеку (а не потреби юдейської громади, як це з'ясовано на сьогодні), обидві теми (переклад Септуагінти і бесіда царя з мудрими) спрямовані на возвеличення дому Птолемеїв; оскільки автор *Листа* пише для читача освіченого й обізнаного у звичаях і правилах придворного етикету, автор добре усвідомлює, що саме в цих правилах читач може або переконатися в достовірності *Листа*, або відкинути його як фальшивку. Тому так багато місця займає детальний опис усіх етапів перемов з первосвященником Елезаром, через це так багато уваги приділяється бенкету у царському палаці Птолемея Філадельфа. Іншими словами, навряд чи пересічному читачу були б цікаві детальні описи правил «протоколу» під час прийому іноземних послів при дворі Птолемеїв, а для читача, обізнаного у придворних справах, ці подробиці відігравали роль «правдивої атмосфери», в якій відбувалися всі ці події.

Важливий, на мою думку, аспект твору розкриває §180 *Листа Арістея*, в якому Філадельф призначає щорічне свято на честь прибуття послів, очевидно, пс.-Арістей виправдовує походження свята, яке вже існувало в його часи, і, очевидно про це ж саме свято згадує Філон (проте у нього говориться про свято на Фаросі на честь самого перекладу Тори, а не приїзду послів; можливо, до часів Філона (20 р. до н.е. – 40 р. н.е.) акцент свята уже змістився в бік вшанування лише перекладу). Хоча й така інтерпретація не виключає того, що псевдо-Арістей сам змінив призначення свята, щоб приховати своє авторство від невідомого нам адресата.

Ця спроба псевдо-Арістея прив'язати дату посольства від Елезара до надуманої перемоги Птолемея II Філадельфа над Антігоном Гонатом схожа на своєрідний придвор-

ний «реверанс» перед царстеною особою – щоб підлеститись, псевдо-Арістей спотворює сенс подій, адже відомо, що флот Птолемея II Філадельфа зазнав поразки від Антігона Гоната біля о. Кос [Іваницький 1916, 167; Bevan 1927, 68]. На мою думку, саме лише нагадування про сумну поразку пращура Філометора (або іншого представника династії Птоломеїв) могло засмутити читача з царської родини, тому, власне, поразка у *Листі пс.-Арістей* стає перемогою. Це, звичайно, лише припущення, але це досить прозорий натяк на приналежність адресата до родини Птоломеїв¹.

Цікаву думку щодо можливого адресата висловив В.Ф.Іваницький: «Не підлягає сумніву лише те, що автор листа жив не за часів Птолемея Філадельфа. Крім зазначеної раніше необізнаності його з фактами часу і царювання останнього, на це вказує те, що переклад Закону автор приписує спеціально для цієї мети виписаним в Александрію палестинським юдеям; до такого твердження автора змусило, очевидно, те, що серед сучасного йому александрійського юдейства знання рідної мови було дуже слабким, через що йому здавалося неможливим говорити про переклад Закону з александрійськими юдеями. А ця обставина свідчить про досить тривалий термін існування юдейської діаспори в Александрії. Так само необхідність отримання єврейського оригіналу Закону з Палестини могла настати лише після того, як його грецький переклад уже був досить поширеним і майже витіснив використання єврейського оригіналу (так думає і Н. Hody). По-друге, пояснюючи Арістею сенс заборони вживання в їжу деяких тварин, Елезар говорить, між іншим (§144): «Для прикладу я коротко поясню тобі один чи два приписи, щоб ти не схибив у давно (або часто) спростовані судження (Μή γάρ εἰς τόν καταλεπτωκότα λόγον ἔλθης), начебто Мойсей турбувався про мишей, куніць і тому подібних (тварин)». Ці слова, очевидно, припускають існування не тіль-

ки протиюдейської полеміки, а і юдейської апологетики» [Іваницький 1916, 180–181]. Слід також зазначити, що *Лист* написаний для людини, яка не знайома з полемічною літературою в питанні, висвітленому у §144, і це пояснення повинно було у скороченому вигляді викласти суть цієї боротьби різних угруповань.

На мою думку, без сумніву, *Лист Арістей до Філократа* мав на меті переконати елліна-язичника, якому він адресований, у тому, що грецький переклад Тори є не витвором александрійських юдеїв, а перекладом, зробленим справжніми фахівцями, шанованими людьми, і переклад цей «освячений» благоволінням «славного» Птолемея Філадельфа; останній аргумент також вказує на адресата, небайдужого до шанування птоломеївської династії. З огляду на вищесказане стає зрозуміло, чому автор приховується під іменем Арістей (реального історика, попередника пс.-Арістей), йому необхідно було навести доказ автентичності перекладу Септуагінти, а неспростовним аргументом для елліна повинен був бути нейтральний свідок, незалежний від юдейської традиції.

Сама назва тексту *Лист Арістей до Філократа* вказує на те, що твір начебто поза юдейським впливом. Таким чином, адресатом, для якого був створений *Лист*, міг бути один із царів династії Птоломеїв або люди з його найближчого оточення (наприклад, із сім'ї царя, враховуючи дифірамби птоломеївському дому), тобто кожен, хто мав безпосередній доступ до царя і знав усі особливості придворного життя. Автор *Листа*, знаючи про обізнаність адресата в придворному етикеті, очевидно, враховував і його культурно-освітній рівень, тому для того, щоб підробка мала вигляд справжнього документа, автор повинен був максимально приховати головний задум – для кого пишеться цей твір, – тому не тільки ім'я автора змінено, а й ім'я адресата максимально замасковане. Навіть припущення про більш пізнє походження *Листа*, котре базується на тому, що священник Елезар зображений у царській діадемі (в §98), не виключає тієї можливості, що відсторонений від влади юдей, колишній царський чиновник, міг написати твір для одного з наступників Птолемея Філометора, ім'я якого, як і ім'я автора цього твору, за станом наших джерел на сьогодні, на жаль, залишається невідомим.

¹ Мюррей свого часу звернув увагу на те, що протягом усього твору пс.-Арістей нічого не говорить про те, що, згідно з юдейськими традиціями, царя має помазувати на царство первосвященик [Murray 1967, 359]. Мабуть, це положення залишено автором на потім, щоб одразу ж не засмучувати майбутнього царя залежністю від когенів, якщо він навернеться до юдаїзму.

ЛІТЕРАТУРА

- Аверинцев С.С.* Греческая «литература» и ближневосточная «словесность» (Противостояние и встреча двух творческих принципов) // **Типология и взаимосвязь литератур древнего мира.** Москва, 1971.
- Бикерман Э.Дж.* **Хронология Древнего мира** / Пер. с англ. Москва, 1975.
- Блок М.* **Апология истории или ремесло историка.** Москва, 1986.
- Зелінський А.Л.* Грецькі міфи в Єгипті при перших Птолемеях // **Східний світ**, 2010, № 2.
- Зелинский Ф.Ф.* Аристей // **Еврейская Энциклопедия**, т. 3. СПб., 1905.
- Елеонский Н.А.* Свидетельства о происхождении перевода LXX и степень их достоверности // **Чтения в Обществе любителей духовного просвещения**, 1875, № 1.
- Иваницкий В.Ф.* Письмо Аристея к Филократу // **Труды Киевской Духовной Академии.** – 1916. Т. 2, кн. VII–VIII.
- Иваницкий В.Ф.* Письмо Аристея к Филократу // **Труды Киевской Духовной Академии.** Т. 3, кн. IX–X, Киев, 1916.
- Иваницкий В.Ф.* Письмо Аристея к Филократу // **Труды Киевской Духовной Академии.** Т. 4, кн. ноябрь – декабрь. Киев, 1916.
- Иваницкий В.Ф.* Письмо Аристея к Филократу. // **Труды Киевской Духовной Академии**, 1916, – Т. 5 кн. июль – август.
- Рожанский И.Д.* **История естествознания в эпоху эллинизма и Римской империи.** Москва, 1988.
- Bevan E.* **The House of Ptolemy.** London: Methuen Publishing, 1927.
- Bickerman E.J.* Zur Datierung des Pseudo-Aristeas // **Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche**, 1930, № 29
- Dorival G., Harl M., Munnich O.* **La Bible Grecque Des Septante. Du judaïsme hellénistique au christianisme ancien.** Cerf – C.N.R.S. Paris, 1994.
- Fraser P.M.* **Ptolemaic Alexandria.** Oxford: The Clarendon Press, 1972.
- Hody H.* **Contra Historiam Aristeae de LXX interpretibus Dissertatio.** Oxonii, 1685.
- Kahle P.E.* **The Cairo Geniza.** New-York: Frederick A. Praeger publishers, 1960.
- Kovelman A.B.* **Between Alexandria and Jerusalem. The Dynamic of Jewish and Hellenistic Culture.** Leiden – Boston Brill, 2005.
- Mendels D.* On «Kingship» in the «Temple Scroll» and the Ideological Vorlage of the Seven Banquets in the Letter of Aristeas to Philocrates // **Aegyptus: Rivista italiana di egittologia e di papirologia**, 1979, № 59.
- Murray O.* Aristeas and His Sources // **Studia Patristica**, vol. 12, № 1, 1975.
- Murray O.* Aristeas and Ptolemaic Kingship // **Journal of Theological Studies**, 1967, vol. 18, pt. 2.
- Stambaugh J.E.* Aristeas of Argos in Alexandria // **Aegyptus: Rivista italiana di egittologia e di papirologia**, 47:1/2 1967.
- Tarn W.W.* The Milindapanha and Pseudo-Aristeas // **Tarn W.W. The Greeks in Bactria and India.** 2nd edn., Cambridge: University Press, 1951.
- Tcherikover V.* The Ideology of the Letter of Aristeas // **Harvard Theological Review.** 1958. Vol. 51, № 2.
- Wasserstein A., Wasserstein D.J.* **The Legend of the Septuagint: From Classical Antiquity to Today.** Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Wilcken U.* Alexander der Große und die indischen Gymnosophisten // **Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften**, 1923, № 19.
- Zuntz G.* Aristeas Studies I: „The Seven Banquets“ // **Journal of Semitic Studies.** 1959. Vol. IV, № 1.
- Zuntz G.* Aristeas Studies II: Aristeas On the Translation of the Torah // **Journal of Semitic Studies.** 1959. Vol. 4, № 2.